

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Олексій Прутко

●

З ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ

(за архівними джерелами 18 ст.)

Виборовши і очоливши Українську державу, гетьман Б. Хмельницький до кінця свого життя відстоював її право на незалежність і самостійність.

Гетьманат Б. Хмельницького мав як яскраво виражені демократичні форми та структури, так і реальні шанси стати до ряду передових на той час європейських держав. Та дійсність виявилася набагато складнішою й суворішою за часто-густо романтичні уявлення і прагнення творців нової держави. І остання, щойно народжена, змушена була прилучитися до могутнього східного сусіда, в складі якого досить швидко втратила ті революційні завоювання, що вона їх здобула протягом 1648—1654 рр.

Почався саме той процес, що його наш славетний земляк В. І. Вернадський назвав «поступовим поглинанням і перетравленням Росією України як чужорідного політичного тіла...».

Як це, на жаль, нерідко трапляється в світовій історії, переможці опинилися, зрештою, в гіршому становищі від переможених.

Ще за життя Б. Хмельницького розпочалася жорстока й тяжка боротьба українського народу за своє виживання в умовах потужного пресингу з боку російського царату. І, мабуть, не менше, ніж в попередні роки Визвольної війни, Україна потребувала мужності й твердості ха-рактеру свого великого керманіча.

Власне, вже відтоді розпочинається новий етап національно-визвольної боротьби, що його започаткував сам гетьман Б. Хмельницький. Після смерті великого гетьмана, коли, за виразом творців першої української конституції 1710 р., Москва вирішила «позбавити Військо Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяє себе завоювати силою зброї», національно-визвольну боротьбу продовжили його бойові побратими й найближчі споборники— І. Виговський, П. Дорошенко та ін. Пізніше, вже на початку 18 ст., в

умовах шаленого наступу російського уряду на автономію української держави з метою остаточного її знищення, ідеї Б. Хмельницького щодо створення незалежної соборної України знайшли своє втілення у виступі гетьмана І. Мазепи.

Поразка І. Мазепи стала трагедією для подальшої історичної долі українського народу. Безпосередні учасники цього виступу, так звані «мазепинці», а також їхні родичі, в більшості були піддані жорстоким репресіям або ж стали першими українськими політичними емігрантами. Як писав М. Грушевський, вони «пішли ризкуючи життям, здоров'ям, маєтком, спокоєм і добробутом своїх близьких. Проміняли достатне, багате жите у власті й пошанівку на гіркий хліб вигнання, на тортури і заслання в сибірські нетра. Імя своє віддали на безслав'є і догану, серед своїх же земляків».¹

Свого часу в роботі «Мазепинці» видатний історик М. І. Костомаров яскраво, хоч дещо фрагментарно, показав трагедію багатьох українських старшинських родів, окремі члени яких пов'язали свою долю з національно-визвольною боротьбою під проводом І. Мазепи.² Серед цих родин чи не найпомітніше місце займає родина Мировичів. Доля останньої виявилася справді трагічною. У зв'язку з тим, що один з членів цієї родини — генеральний осавул Федір Мирович — активно підтримував виступ гетьмана І. Мазепи, а потім разом з ним перейшов на бік шведів і став політичним емігрантом, усі Мировичі, включаючи малолітніх дітей, були позбавлені громадянських прав і маєтностей і заслані спочатку до Москви (1712 р.), а пізніше (1716 р.) до Сибіру на вічне поселення в м. Тобольську.

Виявлені нами нові документи в Центральному державному архіві давніх актів (ЦДАДА) Росії (м. Москва) значно доповнюють картину трагедії, що її зазнала родина Мировичів. Зокрема, йдеться про те, як склалася доля Івана Мировича, який до Сибіру потрапив неповнолітнім хлопцем, а також його старшого брата Федора — українського патріота і сподборника гетьманів І. Мазепи і П. Орлика.³

Як засвідчують ці документи, 6 травня 1744 р. російський резидент в Туреччині Вешняков доповів з Константинополя до Петербурга про те, що, за повідомленням шведського посла Карлсона, в турецькій столиці знаходився Іван Мирович, українець за походженням. У свою чергу шведський дипломат запитував Вешнякова, чи може емігрант розраховувати на царську милість і повернення на батьківщину. При цьому Карлсон, передаючи листа самого І. Мировича з відповідним проханням, завіряв російського резидента, що він (Мирович) дуже мало зашкодив Росії своєю діяльністю за кордоном («зело мало мешался противу России») і, до того ж, перебував на даний момент у великій матеріальній скруті. Відповівши шведському послу у характерній для дипломатів невизначеності про те, що він повідомить про це свій уряд, Вешняков водночас виклав останньому у свої міркування з цього приводу. Він, зокрема, повідомив, що за його даними, під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. «сей изменник (І. Мирович — О. П.) многия в Крыму противности делал и в Константинополе блядословил и поносил российскую нацию с хулением правления». І. Мирович, продовжував Вешняков, постійно в цей час спілкувався з шведським послом Карлсоном, а також польським резидентом Бенуа, виконуючи різноманітні їхні доручення, спрямовані проти інтересів Росії. При цьому дії І. Мировича прямо пов'язувалися з діяльністю тодішнього українського гетьмана в еміграції Пилипа Орлика.

Як наслідок, в урядовому рескрипті від 7 грудня 1744 р. на ім'я резидента Вешнякова з приводу його вищенаведеного запиту містилася однозначна відповідь: «Что касается до прошения Карлсона о Мировиче, о том в резолюцию служитъ <2> артикул нашего с шведскою ко-

роною трактата (Ніштадського миру 1721 р. — О. П.), в котром о таких наших бывших подданных точно изображено и следовательно оных неинако, но за отринутых сынов отечества признавать должно». Цю позицію російського уряду Вешняков у січні 1745 р. виклав Карлсону, який після того вже не піднімав клопотання щодо Мировича.

Тим часом російський посол в Швеції барон Корф в своєму донесенні імператриці з Стокгольма від 7 листопада 1746 р. повідомляє про те, що шведське міністерство закордонних справ використовує в Константинополі в антиросійських інтересах якогось українця чи то поляка на прізвище Мирович. Водночас Корф пропонував за допомогою графа Войнаровського (сина племінника І. Мазепи Андрія Войнаровського-Станіслава — О. П.), який мешкав на той час у шведській столиці, а також його матері графині Войнаровської (з родини Мировичів — О. П.) спробувати завербувати Мировича, пообіцявши амністію і реабілітацію як йому особисто, так усій його родині.

Про серйозність подібних намірів російського уряду щодо Мировича засвідчує ряд архівних документів. Так, в одному з них — так званій «промеморії», що надійшла до Колегії закордонних справ Росії з Військової колегії від 5 січня 1749 р., йшлося про повідомлення російського купця Маркелова (очевидно, секретного агента Військової колегії — О. П.) щодо перебування в Бахчисарай польського резидента на прізвище Мирович. При зустрічі з російськими купцями цей резидент начебто сказав, що він, колишній артилерійський капітан російської армії, свого часу втік до Польщі. Ця інформація надзвичайно зацікавила російський уряд, який, в свою чергу, зробив відповідний запит до канцелярії головної артилерії і фортифікації. Остання офіційно підтвердила факт перебування на службі в російській армії з 1723 до 1731 рр. Івана Мировича. За цей час він пройшов шлях від капрала до капітана драгунського полку Українського корпусу.

Вичерпавши усі можливості свого офіційного становища і зазнавши повного фіаско у справі визволення членів своєї родини, особливо старої матері Пелагеї Захарівни, капітан російської армії Іван Мирович втік за кордон, зокрема до Криму. На службі у кримського хана він пробув понад 20 років, до самої смерті в 1753 році, беручи активну участь в політичних, дипломатичних і, нарешті, військових акціях Туреччини і Криму проти Росії. Зокрема, в 1738 р., під час російсько-турецької війни він у складі татарського загону брав участь у нападі на українські містечка Городище і Власівку Миргородського полку, де перебували російські війська. Будучи освіченою людиною, що володіла сімома іноземними мовами (турецькою, татарською, німецькою, французькою, латинською, польською, волоською), І. Мирович був одним з політичних радників кримського хана, часто супроводжуючи останнього в його дипломатичних місіях.

У російській Колегії закордонних справ, на підставі численних офіційних і секретних інформацій з ряду країн (Туреччини, Криму, Швеції та ін.), з'явилася справа «Про зрадника і втікача капітана Івана Мировича».⁴ Як засвідчують документи, що з'являлися вже навколо названої справи, до особи Івана Мировича та його діяльності пильна увага російського уряду була прикута протягом багатьох років.

У «промеморії», що надійшла до Військової колегії з Колегії закордонних справ від 6 квітня 1749 р., за підписами керівників останньої — графів Олексія Бестужева-Рюміна і Михайла Воронцова, вже йшлося про широкомасштабний план нейтралізації діяльності в Криму Івана Мировича. Зокрема, російському генералу Леонтєву наказувалося надіслати до Бахчисарая свого агента, який би знав персонально Мировича і доклав усіх зусиль, аби остаточно «к добровольному возвращению обнадеживанием ему амнистию уговорить». У разі відмови Миро-

вича, генералу Леонтьеву і російському резиденту в Константинополі Неплюєву пропонувалося вступити в офіційні переговори з турецьким і Ханським урядами щодо видачі Мировича «яко перебесщика».

А невдовзі до Криму в Бахчисарай за дорученням генерала Леонтьєва виїхав офіцер Київського гарнізону капітан Матвій Миронов. Поряд з офіційною місією — передати листа кримському хану від Леонтьєва, — цей російський офіцер мав виконати секретне й головне своє завдання — зустрітися з І. Мировичем й спробувати схилити останнього до повернення в Росію. Вже у травні 1749 р. капітан Миронов повернувся до Києва і подав Леонтьєву звіт про наслідки виконання своєї місії. Зокрема, він вказав, що неодноразово бачився в Бахчисарай з Мировичем, мав з ним відповідні розмови, в яких умовляв і всіляко схиляв його до повернення, але, як виявилось, «никаким образом склонить к тому не мог».

При цьому, за словами російського агента, «он Мирович ему Миرونу объявил, что и слышать о том не желает... а во отечество де свое ехать разве за тем, чтоб били кнутом или сылку послали или повесят...».

Зберігся лист (копія — О. П.) Івана Мировича від 19 жовтня 1750 р., надісланий ним з Бахчисарая в Україну в місто Седнів до молодшого брата Дмитра. Це, власне, була відповідь на лист останнього від 23 жовтня 1749 р., де йшлося про остаточне звільнення його (Дмитра) та їхньої старенької матері Пелагеї Захарівни, що сталося ще 1744 р. Пройшовши усі цензурні перепони, цей лист, нарешті, з канцелярії Київського генерал-губернатора був надісланий до резиденції Кримського хана в Бахчисарай і потрапив до адресата рівно через рік, тобто вже у жовтні 1750 р. Висловлюючи щирі радість з приводу звільнення своїх рідних з сибірського заслання, що тягнулося на 28 років і де загинуло багато членів родини Мировичів, Іван водночас досить скептично і не без похмурого гумору поставився до пропозиції брата (зробленої, безперечно, під тиском царських властей — О. П.) повернутися в Україну: «И ежели с покорностию возвращусь и во всем прощен и награжден буду од всемилюстевой Государыни императрици... киевские чудотворци кнутом спину очешут так и к брату Василию* без всякой причини и вини..., а ежели би ныне в руки достались, помину Сибирь и царства небесного чудотворца не покажут...».

Не наважуючись діяти надалі у вирішенні цієї важливої справи самотійно, генерал Леонтьєв вирішив направити капітана Миронова з усіма секретними матеріалами до Москви, в Колегію іноземних справ. У Москві російський офіцер мав одержати офіційну вказівку «как наилучшим способом об нем Мировиче поступить» у вигляді царського указу. Це свідчило про те, що «справа Мировича» мала вирішуватись на найвищому державному рівні.

До речі, 18 серпня 1750 р. імператриця Єлизавета Петрівна видала секретний указ на ім'я генерала—прокурора Апраксіна, де йшлося про необхідність схоплення і привезення до Росії кримського емісара в Берліні Мустафи Аги. Під ім'ям останнього, як стверджувалося в указі, «по всем признакам под сею маскою известной Мирович разумеватся должен». Наскільки це було важливо для імператриці, засвідчив викладений нею в указі план викрадення кримського емісара.

Передбачалося, зокрема, надіслати до Польщі, під офіційним приводом розшуку й повернення в Росію дезертирів з армії, два загони по 50 чоловік в кожному, найбільш довірених і надійних російських офіцерів під виглядом гайдамаків. Завданням останніх було дізнатися, якою

* Василь Мирович — один з братів Івана, який 1716 р. за спробу зв'язатися з Федотом Мировичем і втекти за кордон, був засланий до Сибіру, де й помер в 1732 р.

дорогою мав їхати до Криму Мустафа Ага (Мирович) з тим, щоб «его и с его письмами во чтоб ни стало схватить и в наши границы елико можно наисекретнейшим образом гиривесть». З усіх учасників операції бралася присяга, порушення якої мало каратися смертю. Копія цього указу того ж дня була надіслана канцлеру, якому разом з тим в окремому найсекретнішому указі вказувалося на необхідність всіляко сприяти проведенню зазначеної операції, виділивши, зокрема, на відповідні витрати три тисячі червонців з фонду Колегії закордонних справ. Невідомо, чи мала місце в дійсності запланована царицею операція, однак Мустафа Ага (Мирович), судячи з усього, щасливо дістався до Бахчисарая.

Через три роки, тобто в 1753 р., Іван Мирович помер в Бахчисарай, про що російські секретні агенти негайно повідомили своє начальство. Отже, полювання на І. Мировича припинилося лише у зв'язку з його смертю.

Однак невдовзі увагу російських властей привертає старший брат померлого — Федір Мирович, який з'явився на той час в Криму разом зі своїм товаришем і однодумцем Нахимовським, за дорученням Григорія Орлика, аби встановити зв'язки з Запорожжям. Про цих двох українських патріотів, які в числі небагатьох козацьких старшин до кінця залишились вірними гетьману І. Мазепі, а після його смерті протягом усього свого життя, разом з Пилипом Орликом та його сином Григорієм, боролися в еміграції за звільнення України, в історичній літературі існують дуже стислі відомості. Зокрема, про так звану місію Федора Мировича і Нахимовського до Криму писали М. Костомаров у вищезазначеній монографії «Мазепинці», а також російський історик С. Соловйов у своїй багатотомній «Історії Росії». Окремі згадки про діяльність Мировича і Нахимовського зустрічаємо у працях Б. Круницького⁵ А. Скальковського,⁶ В. Різниченка, І. Борщака, В. Шевчука⁷

За українськими емігрантами в Криму російський уряд організовує тотальний нагляд. Надіслані один за одним агенти ретельно доповідали про свої спостереження.

Перші донесення в канцелярію Київського генерал-губернатора про Ф. Мировича і Ф. Нахимовського надійшли від вищезазначеного Матвія Миронова, тепер вже майора, який за спеціальним завданням перебував спочатку на Запорозькій Січі, а потім в Криму.

21 серпня 1755 р. Миронов виїхав з Запорозької Січі з двома супроводжуваними його козаками (один з козаків був за перекладача), що їх надав йому кошовий суддя Федір Товстоногов. А вже через 10 днів, 31 серпня, М. Миронов надіслав з Бахчисарая перше своє донесення Київському віце-губернатору генералу Костюрину, в якому повідомляв, що «находятца при хане беглые малороссияне бывшего при хане ж умершего Ивана Мировича брат ево родной Федор Мирович да Малороссийского Лубенского полку Федор Иванов сын Нафимовской...». Як з'ясував Миронов, ці українці, мешкаючи до того тривалий час в Польщі, прибули до столиці Криму вже рік і вісім місяців тому. Були вони людьми похилого віку — Мирович 65-ти, Нахимовський — 66-ти років. Виконуючи завдання начальства, М. Миронов, з першої ж з ними зустрічі на їхній квартирі, почав схиляти Мировича і Нахимовського до повернення в Україну. Проте, як записав російський агент в своєму донесенні, «они о том и слышать не хотели, а употребляли такие речи: знаем де мы, что всемилооствейшая государыня монархиня премилосердная, а москали злые, напрасно де нашу всю фамилию в ссылку сослали, а иных кнутом били, и ежели де мы возвратимся, то и нам то же будет, и для того незачем де нам в отечество возвращатца». При цьому Ф. Мирович в погрозливому тоні двічі заявив майорові: «Пообождите де в

скором времени...» Справжній зміст цієї фрази він виклав через день при зустрічі з запорозькими козаками Іваном Орловським і Омеляном Черевком, які супроводжували майора Миронова з Запорозької Січі до Криму. Відмовившись від подальших зустрічей з офіцером, якому вони природно, не хотіли і не могли довіряти, Мирович і Нахимовський запросили до себе в гості лише своїх земляків. І ось під час наступної зустрічі, вже з самими козаками, Мирович відкрито виклав їм свою політичну позицію: «Лупил де москаль запорожцам головы и завладел де отчизну нашу Малую Россию, и так де привели Малую Россию как воров в ярмо...». І далі повідомив запорожцям, що уряд європейських монархів, зокрема, пруський, французький і шведський королі, вже уклали між собою союз для ведення війни проти Росії. А вони, Мирович і Нахимовський, прибули від польського короля з спеціальною секретною місією, аби залучити до цього антиросійського союзу кримського хана з тим, щоб розпочати війну вже в грудні 1755 р. або ж у січні наступного 1756 року. Своїх гостей вони просили після повернення на Січ передати цю інформацію козакам і, в першу чергу, тим січовикам, які ще пам'ятали той час, коли вони перебували під владою кримського хана до утворення Нової (Підпільненської) Січі. Українські емігранти виявляли готовність завести листування з запорозькими козаками, з метою залучення їх до майбутніх військових дій проти Росії. Зміст розмови, що відбулася, звичайно ж, став відомим Миронову, про що він докладно й виклав у своєму донесенні.

У грудні 1755 р. кошовий отаман Запорозької Січі Григорій Федоров та комендант Новосіченського ретрашементу секунд-майор Василь Федцов, за розпорядженням Київської губернської канцелярії, посилають із Запорозької Січі, під виглядом купця з товарами в Бахчисарай ще одного таємного агента — козака Канівського куреня Василя Романовського.

Зумівши увійти в довіру до Федора Мировича, цей спритний агент незабаром подав важливу інформацію. У численних їхніх розмовах Ф. Мирович різко й категорично висловлювався в антиросійському дусі, особливо про політику царизму щодо Запорозької Січі, прямо заявивши, що «ныне уже войско запорожское в конце истребитъ хотят...», що «уже войско Запорозжское все у мешок обрато, только ж еще чтоб тот мешок завязать россияне способ не избрали». Як бачимо, це похмуре пророцтво українського політичного емігранта Ф. Мировича пролунало за 20 років до дійсного знищення Катериною II Запорозької Січі. До речі, в цих словах Ф. Мировича ми можемо вгледіти майже пряме повторення застережень його колишнього патрона, гетьмана-емігранта П. Орлика запорожцям, зроблених у листі від 23 квітня 1734 р. з приводу рішення останніх повернутися під владу Росії. П. Орлик, зокрема, застерігав запорожців від довіри до Москви, яка, за його словами, зрештою «викоринить на вічні часи військове гніздо й саме ім'я Війська Запорізького низового». Та, мабуть, найбільше занепокоєння російського уряду викликала та обставина, що, як повідомляв той же агент В. Романовський, «Мирович объявил имеют де они желание, чтоб войско запорожское низовое от Россійского государства отвратить и привернуть до хана Крымского и сию речь его господину атаману Кошовому и другим старшим козакам велел объявить...». В усякому разі, оригінал донесення («сказки») В. Романовського, а також лист Ф. Мировича на Запорожжя до військового писаря Дмитра Романовського — рідного брата секретного агента, з Коша негайно був відправлений гетьману К. Розумовському, а той, в свою чергу, вкрай стурбований, надіслав відповідну інформацію до російського уряду. Більше того, у листі від 12 квітня 1757 року до канцлера графа М. Л. Воронцова гетьман пропонує вдатися або до викрадення, або до фізичного знищення Ф. Мировича і Ф. Нахимовського. Проте, не наважуючись діяти самостійно і тим

більше не будучи впевненим в успіху цієї акції, К Розумовський просить відповідної санкції з Петербурга.

У листі-відповіді від 5 травня 1757 р. канцлер, в свою чергу, уникав брати на себе відповідальність за спробу організації терористичних дій в Криму, з огляду на можливість виникнення міжнародного скандалу. Заспокоюючи К. Розумовського тим, що, на його думку, «никакого опасенія от их (тобто Мировича і Нахимовського—авт.) каверз иметь не можно, и они уже престареліє люди и скоро в гроб пойдут», граф Воронцов пропонує гетьману особисто повідомити про це імператрицю Єлизавету. Аби підбадьорити К. Розумовського, він пише, що мав відповідну розмову з його братом графом Олексієм Розумовським,

На жаль, передбачення канцлера Воронцова незабаром здійснилися. Наступного, 1758 року, в Криму один за одним померли Ф. Мирович і Ф. Нахимовський. Гине у вирі Семилітньої війни в Європі Григорій Орлик.

З їхньою смертю можна констатувати, по суті, остаточне припинення діяльності українських політичних емігрантів — останніх «мазепинців», тієї запеклої боротьби, що її протягом кількох десятиріч вели вони за звільнення України під проводом Пилипа і Григорія Орликів. Безперечно, ця діяльність (якою б вона не була скромною на фоні бурхливих тогочасних подій) була в полі зору і знаходила більшу або меншу підтримку певних політичних сил і урядів ряду європейських держав, а також Кримського ханства і Туреччини, що були зацікавлені в послабленні Російської імперії.

Як засвідчує вищенаведений документальний матеріал, в центрі політичних інтересів української політичної еміграції середини 18 ст. та її патронів так чи інакше перебувала Запорозька Січ, що ще користувалася певною військово-політичною автономією. По суті, одним з головних завдань тогочасної європейської антиросійської політики було вилучення Запорозької Січі зі складу Росії і підпорядкування її Криму, з тим, аби перетворити її в майбутньому у можливий військовий плацдарм проти Росії.

Джерела та література:

- 1 Михайло Грушевський. Шведсько-український союз 1708 р. — Записки наукового товариства імені Шевченка // ЗНТШ /. Т. 92. — Кн. 6. Львів, 1909. — Т. 92. — Кн. 6. — С. 20.
- 2 Див. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. С.-Петербург, 1905, — Кн. 6. — ТТ. 15—16. — С. 717—789; також Николай Костомаров. Руина. Москва, 1995. — С. 737—798 (Мазепинцы) — сучасне відтворення видання. С.-Петербург. 1903—1906 рр.
- 3 ЦДАДА Росії. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 1—172.
- 4 Там само. — Арк. 7—10 зв.
- 5 Крупницький Б. Д. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742), його життя і доля. Мюнхен, 1956. — С. 41, 45, 50, 62, 70.
- 6 А. Скальковський. Секретная переписка Коша Запорожского (1734—1763). // Киевская старина. — 1886. — № 2. — Т. 14. — С. 334—335.
- 7 Василь Різниченко. Пилип Орлик — гетьман України. Ілько Борщак. Великий мазепинець Григор Орлик. Історичні оповіді. Передмова, примітки, текстологічна підготовка В. О. Шевчука. Київ, 1996. — С. 12, 19, 97, 98, 265, 294.
- 8 Архив Князя Воронцова. Москва, 1872. — Кн. 4. — С. 382—383.
- 9 Там само. — С. 431—432.